

Валерій ДЯЧОК

УСТИМ КАРМАЛЮК (КАРМАНЮК) ТА РОЗБІЙНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ: КОНКРЕТНО-ІСТОРИЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ

У статті приділено увагу одній з неординарних постатей в історії Поділля. На основі аналізу історичних документів та новітньої літератури зроблено спробу по-новому подивитись на діяльність цієї особи. Спростовано ряд тез радянської історіографії.

Ключові слова: Устим Кармалюк (Карманюк), розбійництво, Поділля, історичні джерела, історіографія.

В статье уделено внимание одной из неординарных личностей в истории Подолья. На основе анализа исторических документов и новой литературы сделано попытку по-новому посмотреть на деятельность этой персоны. Опровергнуто ряд тезисов советской историографии.

Ключевые слова: Устим Кармалюк (Карманюк), разбойничество, Подолье, исторические источники, источниковедение.

The article pays attention to one of the most extraordinary figures in Podillia history. On the basis of history documents and modern literature analysis it has been attempted to re-evaluate this persons activity. A number of theses of Soviet historiography have been denred.

Key words: Ustym Karmaliuk (Karmaniuk), robbery, history sources, historiography.

Є теми у вітчизняній історії над якими тяжіє видимість наукової вивченості. Цю своєрідну історіографічну віртуальність найчастіше значно посилюють зроблені апріорі висновки та акценти, які згодом набули рис своєрідної аксіому, що не по-

требує зайвих доведень чи підтверджень. До таких тем належить і життєпис Устима Карманюка та соціального явища. В народницькій історіографії XIX початку XX століття У. Карманюк постає романтизованим пригодницьким героєм, почасти з відверто легендарними рисами та здібностями; в радянській історіографії 30-х – початку 90-х рр. – класово непримиреним, безкомпромісним антагоністом до всього панського, з ореолом інтернаціоналіста-апологета революційного вибуху трудящих, керівником т. з. “антикріпосницького селянського руху на Поділлі”. Однак, суттєвим недоліком чисельної за жанрами Карманюкіани є ігнорування інформативних можливостей писемних джерел або їх вибіркоче та тенденційне використання і її творення переважно на фольклорно-етнографічному матеріалі. Створений впродовж багатьох років ідеалізований образ У. Карманюка, на нашу думку, є далеким від реального подільського розбійника, який постає з автентичних і в значній мірі вірогідних документальних джерел та певної частини фольклору.

Упускаючи розгляд проблем родоводу, дитячих та юнацьких років Устима Карманюка – цьому присвячено ряд статей сучасного українського дослідника В. Любченка [38; 39], зосередимо увагу на реконструкції подій, пов’язаних із розбійницькою діяльністю Устима Карманюка та його спільників.

Розгляд теми почнемо з події, яка на нашу думку, визначила все подальше життя У. Карманюка: в 1812 р. поміщик А. Пігловський віддав свого кріпосного в рекрути. Чи не єдиною причиною цього в історичній літературі вважався “бунтівний характер” У. Карманюка [42, 15; 33, 115; 35, 6]. Однак очна ставка У. Карманюка з його двоюрідним братом Іваном Ододюком (Удодюком) і свідчення в Літинському повітовому суді 17-ти селян с. Головчинці від 28.03 та 29.03.1822 р. дають підстави стверджувати, що справжньою причиною віддачі У. Карманюка у солдати стала крадіжка ним кількох пудів воску з сільської каплиці [5, 55].

Вищезазначені дії Карманюка підпадали під укази Павла I від 31.07.1799 р. та Олександра I від 14.05.1802 р. Згідно першого указу, особи, які здійснили крадіжку від 20 крб. сріблом і більше, карались різками і віддавались у рекрути або засилялися до Сибіру на поселення. Указ Олександра I вніс деякі зміни в попередній: за ту ж провину злочинці, упіймані вперше, за суджувались до покарання різками і залишалися за місцем про-

живання; до віддачі у рекрути або заслання до Сибіру підлягали лише особи, затримані вдруге [25; 26]. За скоєння крадіжки його було взято економією під арешт, звідки він утік. Згодом У. Карманюк повернувся на “грунт”, але без двох передніх нижніх зубів, яких навмисне позбувся в надії, що не буде вже відданий у солдати, адже осіб з такою фізичною вадою, як правило, не рекрутували.

Враховуючи зухвалий характер крадіжки є ймовірним, що пани Пігловські, будучи католиками, вбачали в діях Карманюка не лише кримінальний склад, а й своєрідне святотатство.

Таким чином, У. Карманюк за скоєні ним злочини (крадіжка і втеча з-під арешту) був призначений до 4-го уланського полку, що розташовувався у Кам’янці-Подільському [5, 7].

Як відомо, у 1812 р. між Росією і Францією йшла війна, воєнний стан потребував рекрутів, хоч на території Подільської губернії військових дій не велося. Проте в зв’язку з епідемією чуми в південних губерніях Російської імперії Олександр I видав наказ, в якому звелів замість людей брати коней [28].

Як слушно відзначав С. Якимович, Карманюк, незважаючи на епідемію чуми і відсутність двох передніх зубів, все ж потрапив до рекрутського набору. Це свідчить не стільки про патріотичні почуття пана Пігловського, який, як поляк, більше мав симпатію до Франції, ніж до Москви, скільки про те, що він вирішив позбутися свого нечистого на руку кріпака [43, 120].

Припускаємо що 25-річна військова служба з її муштрою, палицевою дисципліною, позбавленням оточення дружини і дітей примусила його відчувати весь жах кріпацького права. Останнє, на нашу думку, стало причиною дезертирства У. Карманюка з полку.

Цей вчинок поставив його поза законами Російської імперії. Повернення У. Карманюка до рідного села стало неможливим, тому він разом зі своїм двоюрідним братом Микитою Удодюком, який переховувався від рекрутства, знайшли притулок у лісах поблизу сіл Овсяників і Головчинців [5, 55]. Пошуки засобів існування підштовхували їх спочатку до дрібних крадіжок, а згодом – до відвертих грабунків.

Налогосимо, що саме в березні 1813 року, Карманюк став членом ватаги, до складу якої увійшли селянин з с. Дубове Літинського повіту Іван Ткачук і дезертир Данило Хрон, участь в якій була його першим досвідом розбійництва, причому він віді-

гравав далеко не головну роль серед людей, з якими зійшовся.

В ніч з 23 на 24 березня 1813 року ватага з чотирьох осіб здійснила першу спільну крадіжку в с. Дубовому. З показань Ткачука, Хрона і Карманюка в ході слідства (жовтень 1814 – квітень 1815) з’ясовується, що вони обікрали комору селянина М. Катришина і, забравши півтори мірки борошна (приблизно 200 л), півкопи яблук, копу яєць та 30 мотків прядива, віддали все це Ткачуку для продажу [5, 55, 61 зв.].

Наступної ночі, тобто з 24 на 25 березня, було здійснено напад на хату селянина Федора Шевчука — з вимогою, щоб той вказав, хто в селі має гроші і провів до таких осіб. Після відмови Шевчука стати навідником, його катували, при тому намагалися проколоти тіло списом. Нічого не домігшись, нападники залишили жертву [5, 59 зв.].

Через кілька днів, вночі з 28 на 29 березня, Карманюк, Хрон і Удодок в Головчинцях здійснили крадіжку в селянина Г. Ковалю, забравши шапку, 1 корець житнього борошна і півтора ока воску, які потерпілий пізніше оцінив в 53 руб.55 коп. асигнаціями. [5, 58, 63]. Тієї ж ночі ватага пограбувала оселю орендаря с. Майдана Головчинецького Іцка Мунійовича. На допиті Карманюк і Хрон визнали, що вони відібрали в жертви два руб. сріблом, сукно, перину і дві подушки. За свідченнями потерпілих: дружини орендаря Хаї Іцкової та їх зятя Шимона Абрама Лейбовича вночі до них прийшли троє “гайдамак” зі списками та косою, відчинили собі нечутно двері і, не дозволивши запалити світло, вимагали спочатку хліб і горілку, а потім – гроші. Коли рідні орендаря почали відмовляти, що грошей не мають, один з нападників вигукнув: “Маєш позичати. Заріжу!” — і кричав до іншого: “Давай ножа”. В свою чергу інший, а саме Д. Хрон, відповідав: “Відріж йому (А. Лейбовичу – прим. В.Д.) ніс і вухо, або підсмаж його на вогні..., чи дитину заріж”, яку потягнув за ноги. Нападники збиралися звалтувати орендареву доньку, але їй вдалось врятуватись. Як здобич, грабіжники забрали в потерпілих 18 крб., перину, дві подушки, килимок, 2 батоги, мідні пів горщик, каструлю, миску, 18 мотків ниток, три ключі, сім пар панчіх, два підсвічники, фартух, два простирадла, шість ножів, три виделки, настінне дзеркало, два пояси, дві хустки, три срібні персні, кавову срібну ложку, срібну чашку, кістяний наперсток, жерстяну лійку і, підперши двері, пішли всі троє до льоху, де набрали горілки [5, 63-64].

Пізніше, після арешту Карманюка і Хрона, частину згаданих речей було знайдено в них, а частину в дружини Устима – Марії [5, 63 зв.].

У цьому ж складі до кінця березня ватага здійснила крадіжку спиртних напоїв в орендаря корчми Шмуля Фроїмовича та грабунки ще п'яти селян з с. Головчинці. Але найбільш резонансним у цей період стало пограбування заможного селянина І. Сала з с. Дубове в ніч з 30 на 31 березня. Нападники, вимашчені у сажу (напевно, щоб їх не впізнали), поприв'язували всіх присутніх господарів і двох наймитів до столу і лавок та почали катувати І. Сала, щоб той показав, де заховані гроші. За наказом Д. Хрона, Карманюк і Удодюк, обливши господаря горілкою і обклавши соломною, підпалили, а потім — наклали у чоботи жару, засовували в них його ноги й притискали колінами до підлоги. Коли ж і після цього катований не видав схованки грабіжники, за їх пізнішим зізнанням, разом обшукали хату та льох, щоб ніхто із спільників в разі знахідки не привласнив гроші собі [6, 56 зв.; 31, 32]. Невдовзі від тяжкого катування й опіків І. Сало помер. За поданими сином потерпілого Яковом Салом сума збитків загалом склала близько 210 руб. сріблом

Звісно, що наведені вище дані, а особливо вбивство, викликали занепокоєння, тому зусиллями добровольців з числа мешканців щонайперше сіл Головчинці та Дубове, а також деяких інших були сформовані групи, які здійснювали пошуки злочинців, в тому числі і в нічний час. Місцевою владою була створена лише слідча комісія [5, 56 зв.].

За таких обставин діяльність розбійників на деякий час припинилася. Вони продовжували переховуватися у лісах поблизу сіл Дубове, Овсяники, Головчинці та Курилівці Літинського повіту, навідуючись зрідка до дружини У. Карманюка Марії в Головчинці або до І. Ткачука в Дубове [5, 56 зв. - 57].

Основним мотивом нападів стало ніщо інше, як забезпечення свого “нелегального” існування. Крали або відбирали – гроші, товари на продаж, продукти харчування. Причому, в більшості випадків об'єктами нападу були селяни, кого ніяк не можна запідозрити в класовому антагонізмі до членів ватаги. Простір діяльності нападників був вузько обмежений виключно знайомою для них місцевістю – рідними їм селами. Основним критерієм вибору жертв явно постають умови власної безпеки та безперешкодності дій.

Щодо випадку із селянином І. Салом в радянській історіографії наполегливо впроваджувалася думка, що це була помста "сільському глитаю" за тяжку експлуатацію наймитів та односельців. [31, 15; 36, 216]. Проте мета нападників була далеко не ідейною. До того ж самі винуватці в смерті селянина під час слідства однозначно свідчили, що мотивом нападу була впевненість в отриманні І. Салом 1500 руб. від шляхтича Крижанівського, про що останній їм повідомив обмінюючи крадений віск на обіцянку зробити всім трьом дезертирам паспорти [5, 55 зв.].

У червні 1813 р. напади поновлюються. Ватага здійснила напади на селян Рабошука та Хороша: в обох випадках жертви були сильно побиті [5, 57].

Чи не єдиним фактом антипоміщицьких дій У. Карманюка та його спільників стало спалення винокурні поміщика А. Пігловського, що слід розцінювати як акт помсти за віддачу ватажка у рекрути.

Практично відразу після цього, спочатку У. Карманюка, а пізніше й Д. Хрона було упіймано громадами селян з Головчинців та Дубового. Перебуваючи під слідством в Літинському повітовому суді, вони змогли приховати всі свої вчинки, визнавши лише дезертирство. Тому, на них не було заведено судової справи, а лише як дезертирів відправлено до Кам'янець-Подільської комісії військового суду, де в червні 1814 р. за конфірмацією вироку Кам'янець-Подільського коменданта генерал-майора Гана, було покарано 500 ударами шпіцрутенами та засуджено до подальшого виконання військової повинності [5, 85 зв.].

13 серпня 1814р. У.Карманюка і Д.Хрона в складі 111 осіб було відправлено, у відповідності до розпорядження Херсонського військового губернатора Дюка-де-Рішель'є, в Крим для проходження служби в одному з розташованих там полків. Але вже з першого ж тракту в селі Панівцях (7-8 км від м. Кам'янця-Подільського) вони здійснили втечу. Причому, до Карманюка та Хрона приєдналися ще три дезертира — Коночівчук, Когут та Лебедчук. Пробравшись до лісів поблизу села Головчинців, оновлена ватага, озброївшись дрюками, розпочала нові напади на жителів навколишніх сіл [5, 57 зв.].

З серпня по жовтень 14-го року ватага вчинила ряд крадіжок в селах Дубове, Головчинці, Курилівці і Петрані. Жертвами пограбування, зокрема, стало подружжя П. і М. Онишуків. Нападників, озброєних списом, косою і лопатою, було четверо, з них

упізнали Д. Хрона і У. Карманюка. Під час цього нападу останній вже грає першорядну роль. Збитки від нападу становили 88 руб. 10 коп. [5, 64 зв.].

Упіймано У. Карманюка і Д. Хрона було 20.10.1814 року в лісі поблизу Головчинців, як і в попередній раз, громадою селян.

Опираючись на дані слідчої справи, з'ясовуємо, що У. Карманюк з Д. Хроном перебували під слідством у Літинській тюрмі близько семи місяців (до травня 1815 р.), після чого їх було переведено до Кам'янця-Подільського для оголошення остаточного вироку. Тут їх справа (17.01.1817 р.), як дезертирів, була передана у розпорядження комісії військового суду [5, 65 зв.].

Даний суд 20.09.1818р. за сукупністю карних злочинів засудив У. Карманюка і Д. Хрона до смертної кари. Однак подільський військовий губернатор О.М. Бахметєв, замінив цей вирок на позбавлення військових звань, покарання кожного 25 ударами батоном, таврування та заслання до Сибіру. 16.11.1818р. після одужання У. Карманюк і Д. Хрон з супроводжувальним документом, в якому зазначалися їх особисті прикмети та вирок суду, були відправлені до Іркутського губернського правління для направлення на каторжні роботи. Проте під час проходження через станцію Перетину В'ятської губернії арештанти У. Карманюк та Д. Хрон здійснили втечу [5, 54].

Заслання У. Карманюка започатковує новий етап його життя та діяльності, який можна визначити хронологічно як кінець 1818 р. – середина 1824 р. Його дії тепер стають набагато виваженими та продуманими, можна навіть стверджувати, що у нього з'являється досвід життя поза законом.

З поверненням У. Карманюка на Поділля його дороги з Д.Хроном остаточно розійшлися. Сам Устим, з показань його дружини Марії, вперше навідався до неї у Петрів піст 1820 р. Однак вдома він з'являвся зрідка, спочатку раз на два-три тижні, а пізніше – на чотири-п'ять.

Під час побачення з рідними на початку вересня 1821р. У. Карманюк підтверджував, що на степах вже вибрав місце проживання, познайомився з тамтешніми жителями, бував у них за кума, купив корову для сім'ї й хотів на зиму засіяти жито, і восени перевезти туди всю сім'ю.

В ході чергового слідства, яке проводилося комісією Літинського повітового суду з 24 березня по 30 грудня 1822 р., з'ясувалося, що з літа 1819 р. до арешту в березні 1822 р. У.

Карманюк займався, переважно, крадіжками. Зокрема в с. Головчинцях та Овсяниках.

Цікавий випадок стався напередодні Різдва 1821 р. Вночі перед святом У. Карманюк домігся розмови з соцьким с. Головчинець П. Козулею і дав йому завдання: піти до поміщиці Пігловської та переказати, що викрадені в неї речі, а також в головчинецького священика сани зі сливами продані ним у містечку Межирові місцевим євреям. За цю інформацію У. Карманюк вимагав від Пігловської п'ятдесят рублів сріблом і пообіцяв, що коли вона не дасть грошей, то завдасть їй шкоди [5, 47-48].

Поміщицю було повідомлено, і вже наступного дня у євреїв було відібрано усе викрадене. Пошуки ж самого У. Карманюка залишилися безрезультатними. Напевне, грошей від поміщиці У. Карманюк не отримав, бо восени 1821р. ним знову було спалено панську винокурню [31, 50-51].

Про впровадження У. Карманюком своєї рекетирської практики свідчать й інші факти. Іноді У. Карманюк приходив до обраної ним жертви і чітко визначав суму грошей, яку хотів отримати. Коли їх давали, він дякував і йшов геть, коли ж ні, то міг удатися до вбивства або підпалу [32, 119].

Слід зауважити, що вищенаведені вчинки У. Карманюка впродовж 1819-1822 рр., як не дивно, не стурбували ні повітову ні місцеву владу. Навіть спалення у с. Головчинцях поміщицької винокурні у листопаді 1821 р. не призвело до розслідування. Чи не єдиним заходом з боку економії і громади селян стало створення групи (з 12 чоловік), яка проводила нічні пошуки в околицях села [31, 50]. Лише після пограбувань мешканців сіл Майдану Головчинецького і Овсяників, внаслідок яких жертвам було завдано тяжких тілесних ушкодження та фізичних катувань, Літинський повітовий суд порушив карну справу і призначив слідчу комісію. [5, 10, 13-14]. Єдиним мотивом згаданих дій стало бажання наживи. Показово, що однією з жертв стала хата дрібного шляхтича Павла Опаловського, сім'я якого, як з'ясувалось пізніше під час очних ставок з У. Карманюком, "няньчила" останнього у дитинстві.

В результаті Карманюка та двох його співучасників 22.03.1822 р. було заарештовано.

На першому ж допиті Карманюк зрікся свого імені та назвав себе Василем Гавриленком родом з Замостя (Австро-Угорщина), дезертиром Білозерського піхотного полку, розпо-

вівши довгу й заплутану історію “свого” життя. А щодо нападів, здійснених на Опаловських та Базилицьких, то він їх не знає і не грабував, а речі, які були знайдені в нього під час арешту, купив на базарі у Херсонській губернії та в м. Барі у невідомих людей [31, 39-41].

27.03.1822р. на допит і очну ставку з Карманюком були викликані з Головчинців його дружина Марія та три сини: Іван (15 років), Остап (8 років) і Іван (5 років), які визнали, що Василь Гавриленко є насправді Устимом Карманюком. Крім того Марія і старший син Іван розповіли про перебування У.Карманюка в їх хаті та побачення з ним протягом 1819 – початку 1822 рр. [31, 41-44]. Карманюка упізнав і його двоюрідний брат, селянин с. Клопотовець Іван Ододюк. Однак і після цього У.Карманюк уперто продовжував видавати себе за В. Гавриленка [31, 44-45].

Того ж 28.03.1822 р. У. Карманюка та його спільників Й. Майданюка і І. Домбровського було зведено на очній ставці із потерпілими Базилицькими. Дружина Леська Базилицького Одарка одразу упізнала Й. Майданюка та У. Карманюка, перший з яких за наказом другого різав їй ножем ноги.

До слідства було притягнуто 49 свідків – всі вони впізнали у В. Гавриленкові Устима Карманюка [31, 49-51].

Тактика поведінки Карманюка в ході цього слідства в радянській історіографії трактувала як намагання обманути царську владу і вийти на волю, а також не накликати лиха на сім'ю. Однак більш правдоподібно припустити, що ним керувало природне бажання уникнути суворого покарання за скоєне, оскільки згідно чинного законодавства У.Карманюк підлягав покаранню 100 ударами батоном та довічному засланням до Сибіру [23; 25; 30, 337].

Літинський нижній земський суд все ж визнав їх винними [5, 119; 6, 139].

Враховуючи вчинені У. Карманюком злочини, звинувачення в грабунках і багаторазових посяганнях на людське життя, Кам'янець-Подільський повітовий суд виніс вирок: покарання 101 ударом батоном, таврування і довічне заслання на каторжні роботи [31, 59].

Під час ведення слідства У. Карманюк перебував у Кам'янець-Подільській в'язниці. Цей епізод є доволі важливим з огляду на те, що в радянській історіографії живе легенда про спробу У.Карманюка підняти повстання та звільнитися з-під арешту [43, 25; 34, 38]

Дійсно, з кінця лютого 1823 р. серед деяких арештантів поширювалися чутки про підготовку втечі. У день втечі 12 березня 1823 р. арештанти грали в карти і вживали у великій кількості горілку, яку їм приносили тричі, в тому числі й солдат-вартовий [3, 177].

У Карманюку ще перед втечею вдалося зняти чи розбити кайдани. Однак ця спроба була невдалою. В ході переслідування вбили одного з організаторів втечі Я. Струтинського, чотирьох арештантів, разом з У.Карманюком, затримали відразу, решту – протягом тижня [3, 80].

На одному з допитів (8.06.1823 р.) він повідомив, що про змову взагалі не знав і в її організації участі не брав. Водночас розповів про численні випадки гри в карти і вживання горілки арештантами, а також про осіб, що її постачали. Більше того, У. Карманюк пообіцяв, що коли його висилатимуть етапом до Сибіру, то розповість ще більше про обставини втечі. Проте, коли У. Карманюка в день відправки до Сибіру (14.06.1823 р.) було викликано на останній допит, то він відмовився будь-що розповідати і стверджував, що нічого не знає [3, 171].

14.06.1823 р. У. Карманюка в числі інших арештантів було відправлено етапом до Сибіру. У своїх показаннях 17.06.1827 р. він повідомив, що перехід до міста Тобольська тривав майже цілий рік. По прибутті У. Карманюка призначили на роботу на винокурний завод у місті Ялуторовську. Попрацювавши там три місяці, він разом ще з 7 арештантами здійснив невдалу втечу, й після піймання – переведений до мідяного заводу. Однак там він затримався лише на тиждень і після здійснення нової втечі попрямував на Поділля.

Чергова втеча У. Карманюка із заслання завершує початковий період його життєдіяльності, який коротко можна охарактеризувати як становлення асоціальної поведінки в структурі особистості ватажка подільських розбійників.

Втеча У. Карманюка з Сибіру могла статися в червні – липні 1824 р. За його показаннями в Летичівському повітовому суді з моменту втечі до прибуття в Київ минув один рік. Тут Карманюк придбав на базарі за власні гроші, що заробив на винокурні, пару коней з возом і певний час чумакував між Києвом і Бердичевом. До Києва він міг дістатися не пізніше травня – червня 1825 р. [31, 193].

З показань У.Карманюка видно, що діставшись улітку

1825 р. Поділля, він переховувався в євреїв Юдки з Луки-Новокостянтинівської Літинського повіту і Мордки з Вовкови-нець Летичівського повіту. Під час однієї з чергових “відлучок” у містечку Вінківцях Ушицького повіту відбулося його знайомство з шляхтичами Анастасієм Чарномським та Яном Глембоцьким, з якими спільно займався крадіжками коней і їх продажем.

Крім цих свідчень У. Карманюка про будь-які дії у 1825 – на початку 1826 рр. іншої інформації у документах не виявлено. Перші певні згадки про дії ватаги, створеної У. Карманюком, відносяться вже до липня 1826 р. Новостворена ватага здійснила розбійний напад у ніч з 17 на 18.06. на трактову корчму с. Буцнева Летичівського повіту, під час якого було вбито селянина — сторожа корчми, поранено шляхтича, який ночував там, а двох євреїв-корчмарів “поколото” списами [6, 13].

Згодом, в ніч з 29 на 30.06.1826 року було здійснено розбійний напад на пасіку у хуторі Дроздовому біля с. Козачки [4, 2].

Примітно, що перша згадка у діловодній документації з’являється лише у кінці вересня 1826 р. в контексті повідомлення про небезпечність У. Карманюка, як “розбійника і злочинця”, відправленого у свій час на каторжні роботи, що наводить на думку про маловідомість особи Карманюка з огляду на попередню його діяльність у 1813 – 1822 рр.

Важливу інформацію щодо дій ватаги розбійників у червні-липні 1826 року містяться у свідченнях одного з спільників У. Карманюка вихриста Василя Добровольського [7, 63-65 зв.]. Зокрема, він вказав, що вищезгаданий напад на корчму у Буцневому, вбивство у ній сторожа, а також розбійні напади на пасіки біля с. Козачки (Летичівського повіту) та с. Іванівці (Літинського повіту) були здійснені У. Карманюком, І. Сотничуком і М. Баршуком. Крім цього, У. Карманюком, Й. Серветником (він же Покотильчук) і А. Шиманським у цей же час здійснено пограбування корчмаря Мошка у с. Старих Нетечинцях Летичівського повіту.

Після згаданих подій відкриті напади з боку карманюківців до листопада 1826 р. припиняються. Ймовірними причинами такого спаду їх діяльності могли бути арешти деяких членів ватаги, а також проведення місцевими органами влади певних охоронних заходів (організація варт з жителів сіл).

Протягом листопада 1826 р. ватага здійснила ряд крадіжок з помешкань селян. Поряд із крадіжками, в ніч з 17 на 18 лис-

топада ватагою здійснено розбійний напад на помешкання селянина Василя Гуменюка (80 років) у с. Шершні Літинського повіту. Внаслідок дій ватаги розбійників на межі трьох повітів – Летицівського, Літинського і Могилівського – Летицівським усім сільським економіям наказано створювати групи селян для денної і нічної варти з метою арешту У.Карманюка.

Невдовзі, а саме в ніч з 21 на 22 листопада був здійснений розбійний напад на корчму Лейзера Шлимовича, що розташовується за 2 км від с. Сахни (Літинського повіту), а в ніч з 24 на 25 листопада в Комарівцях пограбовано будинок шляхтича Петра Островського (60 років), посесора частини цього села. У показаннях потерпілих зазначається, що нападників було троє, а їх озброєння складала рушниця і дрюки. Тактика нападу на помешкання Островських подібна до попередніх: всіх пов’язали, а потім випитували про схованку грошей.

З грудня 1826 р. по червень 1827 р. документальні джерела про активні дії карманюківців не містять жодної інформації, що є свідченням переховування або здійснення виключно крадіжок.

З допиту У. Карманюка 13.12.1831р. видно, що місцями переховування його ватаги в цей час були єврейські корчми в Ходаках і Нетечинцях, а також у місті Ново-Костянтинів Літинського повіту, а головним місцем переховування У. Карманюка і деяких його спілників було помешкання родини заможних селян Блажкунів в селі Нова Синява того ж повіту.

Відомо, що певна частина награбованого зберігалася в оселі близького родича одного з найближчих спілників Карманюка І.Сотничука. Частина з речей була дарована останньому як певна платня за дану послугу [7, 61]. Іншого разу Карманюк подарував шляхтянці Марії Добровольській деякі з викрадених речей за надання нею послуг інтимного характеру [7, 63-68]. Також відомо про факт продажу краденого коня соцькому с. Снитівка лише за 1 руб. сріблом, що слід розцінювати як своєрідний хабар представнику влади за потурання у торгівлі краденою худобою [31, 146].

Подібні факти дарування краденого окремим особам безумовно слід розцінювати лише як плату за надання певних послуг. Хоча, можливо, саме вони і їм подібні факти стали підставою для творення чуток і легенд про нібито благочинну діяльність У. Карманюка і увійшли, зокрема, до змісту пісень “Повернувся я з Сибіру” та “Ой, ти, Кармелюк, по світу ходиш...”.

Особливого висвітлення вимагає питання про обставини арешту У. Карманюка та його найближчих спілників В. Добровольського і І. Сотничука, у с. Кальна Деражня 17.06.1827 р., оскільки в історичній літературі воно розкривалося не об'єктивно, а почасти й тенденційно. Зокрема, Ю.Ролле із зрозумілих причин, перебільшував силу і вправність поміщика с. Кальна Деражня Ф. Янчевського та шляхтичів Качковського і Малішевського й водночас з цим – надмірну боягузливість місцевих селян: віддав першим пріоритет у затриманні трьох карманюківців [40, 520-521]. Виходячи з протилежних ідейних міркувань, радянські дослідники – А. Хвиля та І. Гуржій відверто замовчували участь у цій акції селян [43, 26; 35, 25].

Нагадаємо, що арешт стався через зраду одного з прибічників Карманюка шляхтича А. Ольшевського. Свідчення 24 селян с. Кальна Деражня дозволяють детально реконструювати події. Найактивніше допомагав арештовувати Карманюка селянин Х. Романюк. При цьому у свідченнях останнього наводяться слова У. Карманюка, звернені до селян: “Почему вы не вяжете их (то есть, помещиков) за то, что они вас притесняют” [31, 108]. Саме цей момент займав серцевинне місце в обґрунтуванні радянськими істориками тези “антифеодальності руху”, очолюваного Устимом Карманюком. Однак при детальнішому розгляді обставин, а також враховуючи поодинокість “агітаційного випадку”, виходить, що це був не якийсь усвідомлений крок, а швидше вигук, породжений відчаєм.

Після арешту карманюківців взяли в колодки і кайдани та під вартою селян і 10 солдат інвалідної команди відвезли у Летичівську в'язницю, де відразу почалось попереднє слідство. За інформацією, поданою У. Карманюком того ж 17.06.1827 р., були проведені арешти і допити його співучасників – О.Вітвіцького та І. Вишніовського [31, 92, 99]. Крім того, на першому ж допиті Карманюк розповів ще про двох своїх прибічників – А.Чарномського (з с. Буша Ямпільського повіту) і О. Глембоцького (з с. Охрімівці Летичівського повіту), з якими у різний час спільно займався крадіжками і продажем коней [6, 13].

Викликаний для дачі показань шляхтич А. Чарномський 29.07.1827 р. звинувачень не визнав, а на очній ставці з У. Карманюком вони один одного “не впізнали” [9, 71, 71зв.]. Причина такої поведінки стає зрозумілою значно пізніше (лише 7.01.1831 р.), коли Карманюк зізнається, що його відмова обу-

мовлена хабарем, якого було отримано від батьків-поміщиків А. Чарномського [21, 135]. Однак, визнаючи здійснення крадіжок, У.Карманюк і п’ять його співучасників навіть під священним “увещеванием” і після показань потерпілих відхилили будь-які звинувачення у грабіжництві та розбійництві. Такої тактики У.Карманюк та І. Сотничук вперто дотримувалися на очній ставці у Летичівському повітовому суді (20.06.1827р.) з потерпілими корчмарями з с. Гришки, шляхтянкою Островською і двома свідками, навіть коли їх упізнали як учасників розбійних нападів. Лише В. Добровольський спочатку зізнався, що під час грабунку корчмарів узяв деякі з речей, а вже 21.06.1827 р. на другому допиті розповів і про розбійні напади ватаги У.Карманюка влітку 1826 р., а також про окремі крадіжки коней та їх реалізацію весною 1827 р. [9, 95 зв.-96]

Варто звернути увагу на “бунт”, учинений У.Карманюком, В. Добровольським і І. Сотничуком з 8 по 11 грудня 1827р. у Літинській в’язниці, куди їх перевели з Летичева для завершення слідства “пред Филипповым постом” [10, 177]. Ця подія набула значного розголосу, особливо в радянській історіографії, яка трактує його як повстання, замовчуючи дійсні причини. Набагато ближчим до істини був Ю. Ролле, який визначив, що приводом до цих подій стала відмова тюремного начальства в любовних побаченнях У.Карманюка із згаданою вже Марією Добровольською [40, 522-523].

Це ж підтверджують власні показання У.Карманюка та двох його прибічників. Слід відзначити, що М. Добровольська була притягнута до слідства за “блудодеяние” з карманюківцями і отримання від них дечого з награбованого [11, 168 зв.]. За словами У. Карманюка, після їх “розлучення” він відібрав ключі у вартового, поламав замки на дверях і викинув їх за ґрати, вимагаючи повернення до камери М. Добровольської, а коли цього не виконали – спільно з В. Добровольським та І. Сотничуком повідбирали в арештантів хліб і зачинилися в “секретній казармі”, де три дні тримали облогу. Однак на четвертий день бунту, тобто 11.12.1827 р. вони скорилися. Згодом У. Карманюк свідчив, що до бунту його підмовили обидва співучасники, в свою чергу В.Добровольський і І. Сотничук стверджували, що відмовляли Карманюка від будь-яких дій, але той погрожував їх вбити, після чого вони змушені були йому сприяти. [10, 177зв.-178.]. В.Добровольського і І. Сотничука було закуто в

кайдани, а самого ватажка, всупереч офіційній забороні, взято на ланцюги [31, 139].

Після винесення вироку і порівнюючи міру покарання карманюківцям та причетним до них особам, запропоновану нижчою судовою інстанцією – Літинським повітовим судом, з рішенням Подільського головного суду, слід відзначити зменшення або й цілковите виправдання притягнутих до слідства осіб, в тому числі й окремих співучасників У. Карманюка. Так, зокрема, В. Добровольському і І. Сотничуку міра покарання була зменшена із 101 до 50 ударів батогом і заслання на каторжні роботи до Сибіру; І. Вишнівському заслання відмінили і відправили на місце проживання в м. Снитівка під нагляд місцевої влади; М. Добровольську замість 25 ударів кнутом і заслання до Сибіру покарали 50 ударами батогом і відіслали до місцевої римсько-католицької консисторії для визначення їй церковної спокути, після чого повернули на місце проживання; І. Малярчуку, який на той час знаходився “в бігах”, заслання до Сибіру на поселення було скасоване і вирішено після його розшуку провести додатковий розгляд справи. Поряд із цим двох осіб – Р. Музику і В. Кривенького – замість покарання по 50 ударів батогом і залишення за місцем проживання рішенням Подільського головного суду були призначено у солдати, а в разі нездатності – до заслання у Сибір на поселення. Решта осіб, які проходили по справі У. Карманюка, згідно рішення Подільського головного суду були залишені без покарання, в тому числі М. Вовконюк, В. Маніта, М. Шаровецький, Г. Цимерман, А. Чарномський і А. Ольшевський, які були причетні до діяльності карманюківців, але вина яких не була доведена [11, 167-173зв.].

Остаточний вирок, затверджений Подільським губернатором М. Грохольським, міститься у його рапорті до цісаревича Романова Костянтина Павловича від 12.05.1828 р., згідно якого з вищезгаданих 83 осіб до відповідальності притягнуто лише 9. Зокрема У. Карманюка після покарання відповідно 101 ударом кнутом відіслано на каторжні роботи до Сибіру [1, 344-345].

Отже, після засудження і покарання канчуком У. Карманюка разом з трьома співучасниками (В. Добровольським, І. Сотничуком і А. Барським) влітку 1828 р. було відправлено до м. Тюмень Тобольської губернії.

Після прибуття до місця призначення 29.01.1829 р. У. Карманюка відправили у м. Боровлянка для роботи на вино-

куренному заводі, але вже 26.05.1829 р. він здійснив втечу з наміром пробратись за кордон в Австрію. Почався останній етап його діяльності, який має ряд своїх особливостей.

Про повернення на Поділля та діяльність У. Карманюка в наступні роки документи подають суперечливі свідчення, і це є одним із аргументів на користь твердження, що останній підперіод його дій був справді апогеєм, оскільки майстерність уникати відповідальності за причетність до кримінальних справ набула в цей час ознак професійності.

Після чергового затримання в грудні 1830 р. на допиті У. Карманюк подав ще одну легенду про свої поневіряння після втечі з Сибіру, яка однак має суттєві розбіжності з свідченнями деяких інших карманюківців [31, 161-162]. Однак пізніше, ще 7.06.1830 р. упійманий тоді військовий дезертир Петро Копчук у Летичівському повітовому суді, оповідаючи про своє життя протягом 1826-1830 рр., стверджував про зустрічі з У. Карманюком на ярмарках в Меджибожі на свято Богоявлення (6.01.1830 р.) та в м.Балта на Зелені свята (25.05.1830 р.). Він повідомив, що У.Карманюк називав себе тоді Головатим і мав намір пограбувати у с. Кальна Деражня посесора Ф. Янчевського, щоб помститися за арешт у 1827 р. [22, 5зв.- 6зв.]. Про останнє йдеться також у донесенні самого Ф. Янчевського Летичівському повітовому суду від 5.06.1830 р., де той, зауважуючи про небезпеку, що йому загрожує, просив надіслати солдат для охорони. [22, 5, 5зв.]

Вказана розбіжність, однак, не дає підстав наполягати на якійсь із версій, тим більше, що сам У.Карманюк у жодній зі справ до кінця 1830 р. не фігурував. Важливо зазначити особливості тактики дій та поведінки У.Карманюка під час останнього арешту та ведення слідства. Впійманий він був в обійсті Михайла Блажкуна, на замовлення якого, за власним свідченням У.Карманюка від 7.01.1831 р., він разом із дезертиром П.Копчуком ще у листопаді 1830 р. здійснили крадіжку двох коней у Новоград-Волинському повіті "на корчмах Богданівських Бродского тракту" [21, 135]. Зі слів ватажка, М.Блажкун ще у 1827 р. підмовляв до пограбування "денежной кладовой" поміщика с. Нова Синява Беліовського, а в грудні 1830 р. почав наполягати на цьому, бо лише за такої умови мав повернути Карманюку борг [21, 135]. Розповів він і про спільну діяльність зі всіма Блажкунами у 1826-1827 рр., а також викрив ін-

ших співучасників, зокрема А.Чарномського, Д.Мончинського та М.Вовконюка, яким свого часу за браком доказів вдалося уникнути покарання. Згодом вони були притягнуті до повторного слідства у 1831 р., в ході якого було викрито і багатьох інших, тим чи іншим чином причетних до дій карманюківців [21, 135].

Згаданий намір пограбування поміщика Беліовського висвітлено в документах з досить цікавими деталями, поданими 19 селянами, які затримали У.Карманюка. Дев'ять з них свідчили, що У.Карманюк говорив, що якщо поміщик дасть йому 6 руб., то вже більше до нього не завітає, а інакше сподівається навідатись ще [21, 258, 258зв.]. Інші десятеро підтвердили показання першого. До того ж, в ході допиту 6.01.1831р. У.Карманюк повідомив літинському земському стряпчому Уловичу деякі деталі змови проти поміщика – з умовою, що вони будуть йому передані, а якщо отримає винагороду, то розповість ще більше [21, 151, 151зв.].

Подібна тактика вимагань відзначалась і в попередні роки діяльності У. Карманюка. Водночас остаточно розвіюються будь-які сумніви щодо мети, з якою готувався напад, оскільки жодних елементів антагоністичної непримиренності до представника пануючого класу не спостерігається.

В часі поки судові інстанції затверджували вироки особам причетним до ватажка, в ніч з 14 на 15 квітня 1832 р. У.Карманюк здійснив втечу з Літинської міської тюрми.

З показань сина У. Карманюка – Остапа (29.12.1833 р.), довідуємося, що протягом півроку – від Зелених свят (26-28 травня) до Пилипового посту (15 листопада) 1832 р. – батько чотири рази навідувався додому, причому він приходив із шляхтичем с.Лопатинець А.Словінським, який “всегда бывал на карауле, и в хате через окошко, а в сенях – сквозь двери смотрел и дослышивался: не идёт ли кто...” [15, 136-141]. Остання зустріч Карманюка з синами сталася в ніч з 6 на 7 січня 1833р. Тоді ж Устим говорив: “Добре діти, що з вами побачився, бо не знаю чи більше побачимось. Треба вибиратись в дальший край”.

Про тривалу “співпрацю” У.Карманюка із А.Словінським свідчили його ж співучасники – шляхтич Лукаш Мазепа-Волковинський та дезертир Казимір Кендзерський. Від них дізнаємося, що влітку 1833 р. Словінський перебував у ватазі, переховуючись у трактовій корчмі с.Якушинці (Вінницького

повіту), де мав "свою кладовую разных вещей и пристанище" [16, 41, 41зв.].

Важливо підкреслити інформацію, яку подав в ході одного із слідств дезертир Я.Ковальов. Впізнавши на очній ставці згаданого вище К.Кендзерського, він свідчив, що зустрів його разом з М.Барщуком і невідомим чоловіком в лісі під с. Майданом Новим і коли попросив, щоб прийняли до свого гурту, то його назвали "вітушним", тобто "не здатним до крадіжки, а вони зібрались усі три блатні" [12, 161, 161зв.]. Факт послуговування карманюківців дефініцією "блатні" є доволі красномовним і свідчить щонайперше про усвідомлення ними своєї належності до кримінального світу. Зазначимо, що термін "блатний" згідно "Тлумачного словника кримінальних жаргонів" означає особу що належить до злочинного світу [41, 14].

Після пограбування корчми с. Більчин Могилівського повіту деякі співучасники У.Карманюка були впіймані і на певний час активність ватаги трохи вщухла. Лише 23.10.1833р. кількох карманюківців було помічено в с.Новий Майдан (Летичівського повіту), серед них впізнано дезертира М.Барщука. Оскільки вони мали при собі рушницю і два пістолети, то зібрані для переслідування кілька беззбройних селян не наважувались їх арештовувати, боячись за власне життя [6, 47].

Наступною значною подією був напад на корчму в с.Галузинці (Летичівського повіту), що стався в ніч з 1 на 2. 11.1833 р. Тут корчмаря Гершка та цигана М.Ковалья нападники побили до напівсмерті. Особлива ж увага та прискіпливість розслідування цієї події обумовлені тим, що жертвою пограбування став відставний підполковник російських військ Г.Дембіцький, який із сім'єю і фурманом зупинився у корчмі переночувати.

Окремі дослідники відзначили випадок пограбування підполковника Дембіцького як заплановану та організовану акцію проти представника влади самодержавства. До того ж, називаючи факти нападів на Перетяткевича та Дембіцького, робилися узагальнення про напади на "чиновників" та "офіцерів", [42, 17] без застереження, що названі випадки були єдиними, до того ж обоє потерпілих були у відставці [12, 49-52]. Коли простежити за документами деталі нападу, то будь-які уявлення щодо справедливої помсти "представнику гнобителів" розвіюються.

Напад з пограбуванням дворянина Г.Дембіцького спричинив більш рішучі заходи (розшуки і облави) з боку місцевої влади.

Про цей випадок Летичівським нижнім земським судом було до-несено Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернатору В.Левашову [29, 118-119]. Вже 5 та 6.11.1833 р. кілька членів ватаги були затримані, при них виявили речі потерпілих корчмарів з Багринівців, Біличина та Галузинців, а під час допитів впіймані зізналися, що були разом з У. Карманюком, якого називали при тому “Батюшкою” [12, 102-103зв.].

В ході слідства з’ясувалася доволі цікава деталь, що характеризує стосунки між учасниками ватаги і може ілюструвати проблемне питання щодо поділу та перерозподілу експроприйованого майна. Під час грабунку зникла скринька із грошима офіцера, в якій містилася доволі значна сума – 400 червінців, 200 рублів сріблом та 175 рублів асигнаціями. Як свідчили члени ватаги, вже на другий день після грабунку М.Барщук нахвалювався підозрюваним у нечесності побратимам позбавити їх життя, якщо не повернуть гроші. Цього вимагав і У.Карманюк, погрожуючи: “ибо пальцы будет стеклом стругать” [13, 28-35]. Але знайти “кінці” зниклої суми не вдалося навіть і слідчим, принаймні судова справа залишила це питання відкритим.

Під час слідства була з’ясована причетність У.Карманюка до ряду інших дрібних справ, що здійснювалися до листопада 1833 р.

У джерелах є добровільна заява колишніх співучасниць ватажка А. Зелінської та М. Остапнюкової від 5.07.1834 р., які, перебуваючи у тюрмі, вказали, що з розмов поміж арештантами довідалися про появу в “здешних сторонах” У.Карманюка. В зв’язку з цим просили відпустити їх на волю в с. Комарівці, обіцяючи посприяти арешту ватажка, який, за їх твердженням, був закоханий в Марію Остапнюкову [12, 2, 2зв.]

В історіографії цей факт подається цілком узагальнено та в завуальованій формі – “поліція, використовуючи підступні засоби, намагалася підкупом змусити декого з спільників У.Карманюка до зради”, коли ж згадувалися імена зрадниць, то додавалося – “повії” [37]. Однак зради не сталося, тому що ініціатива жінок не була підтримана і залишилася нереалізованою. Їх не випустили, бо ніхто не погодився взяти на поруки, тим більше з поясненням, що вони бажають в такий спосіб виволитися і уникнути покарання.

В ніч з 7 на 8.12. 1834 р. невідомими особами було вчинено напад і вбивство чотирьох міщан-євреїв в м.Брацлаві. Від-

ряджений для розслідування цієї події чиновник губернського правління Лонцький в ході опитування арештантів брацлавської тюрми 20.04.1835 р. дізнався від в'язня В. Окульського, що той ніби-то спільно з У.Карманюком та його ватагою причетний до цього злочину. Одночасно він повідав, що У. Карманюк має головну свою схованку у Вороновицьких лісах на кордоні Брацлавського та Вінницького повітів [1, бзв., 7]. На початку квітня 1835р. про діяльність ватаги У.Карманюка в різних місцях Літинського, Летичівського та Вінницького повітів, а також про сприяння йому “многих крестьян, трёх священников и одного помещика” вказав ще один підозрюваний у вбивстві в м. Брацлаві — арештант І.Лебединський [29, 129]. Однак, оскільки інших доказів на підтвердження причетності У.Карманюка до згаданого злочину не було виявлено, підозри залишились гіпотетичними й досі.

Малодослідженим в історіографії є й останній рік в діяльності У.Карманюка. Документальні джерела дозволяють встановити, що про його присутність на території Летичівського повіту доповів Летичівському земському справнику у своєму рапорті економ м.Снитівка Сикорський 30.05.1835 р.

В ніч з 12 на 13.08.1835р. було здійснено останню гучну справу – напад на посесорку села Красносілки – М. Поплінську. Слідством було встановлено, що напад здійснювали троє людей, одягнених по-шляхетськи, та троє євреїв. Вони зачинили Поплінську разом з її двома доньками в коморі, туди ж зібрали інших дворових, погрожуючи всім смертю, якщо будуть кричати. Селянка Федора Гурмова свідчила, що коли під час грабунку Поплінська почала благати, “дабы оставили по крайней мере что из дневного одеяния”, один з нападників (П.Копчук) вдарив її прикладом в груди [18, 10-15].

Під час грабунку була розбита валіза, внаслідок чого розсипалися гроші. Нападники, включно з тими, хто перебував на варті, залишивши навіть зброю, кинулися їх збирати. Скориставшись цією нагодою, М. Поплінська з дитиною вибігла надвір і покликала на допомогу. Це стало сигналом до втечі карманюківців. За описом пограбованого майна потерпіла втратила грошима 400 рублів сріблом, 160 золотих червінців, 150 рублів асигнаціями, а також 47 речей, що в сумі оцінюються приблизно в 4406 руб. асигнаціями [18, 45-46].

Реакцією на цю подію стало розпорядження Летичівсько-

го повітового суду управляючим населеними пунктами повіту провести розшук підозрілих осіб та вкрадених ними речей [31, 201-202]. У ході пошуків в с.Кальна Деражня в господі селянина С. Климова було знайдено віск. Оскільки бджіл він не мав, то швидко “почав плакати і щиро признався”, що певний час в нього перебував родич – дезертир П.Копчук, а разом з ним – У.Карманюк та А.Словінський, які мали знову прибути в ніч з 17 на 18.08. [20, 8 зв.] Організувавши засідку біля хати С.Климова, було ввіймано Петра Копчука. З протоколу його допиту від 18.08 1835 р. з’ясується, що він дезертирував у червні 1835 р. вчетверте, за попередні ж втечі отримав 4500 ударів шпіцрутенами. Свою участь в пограбуванні М.Поплінської заперечив, але зізнався у скоєнні протягом липня – серпня чотирьох крадіжок, речі з яких збував євреям- міщанам Деражні [18, 114-120].

Але 20.08.1835 р. під час проведення другого допиту із очною зустріччю з потерпілою М. Поплінською та трьома її служками, які тільки-но його побачивши “закричали, що той самий, почали сильно плакати”, П.Копчук “сильно побліднів, втратив присутність духу, довгий час залишався без свідомості, не міг слова виговорити”. Потерпілі звинувачували його в тому, що разом з іншими співучасниками він намагався задушити Поплінську та її дочок, вдарив господиню в груди, а коли донька кинулася цілувати йому чоботи, щоб не вбивав матері – взяв її за волосся і вкинув до сіней [18, 134-135].

Зрештою 25.08.1835 р. під тиском доказів П.Копчук “добровольно учинил сознание”, розповівши не лише про згаданий грабунок, але й про інші дії карманюківців. За його словами, з У.Карманюком та А.Словінським його звів деражнянський міщанин Сруль Кіперман 9.08.1835р. Останнього П.Копчук називав: “протектор, покровитель злодіїв і блатний, тобто товариш злодіїв”, “конторщик злодіїв”, а також навів слова С. Кіпермана, якими той повчав дезертира: “Що ти так сам ходиш. Приєднайся до інших хлопців, подобних собі, развідай у кого гроші є і обкрадай. А коли швидко хорошенько скористаєшся грішми і речами, то знайдеш друзів, які тебе підтримають”. Далі він свідчив, що, зібравшись в помешканні С. Кіпермана, до ватаги У. Карманюка ввійшли ще й четверо міщан-євреїв з м. Деражні Летичівського повіту, “про яких хоча й Карманюк знав, що вони злодії, однак ще випробувавши в твердості і безстрашності духу – зговорились зробити “Масашит”, тобто розбій” [18,

169-171зв.]. Об’єктом нападу було обрано помешкання ксьонза с.Новосілка (Летичівського повіту), але в нього горіло світло, а у дворі були “лихі собаки”, до того ж хата стояла над дорогою, що було б небезпечним в разі переслідування, тому “за намовою євреїв відправились в с.Красносілку”, де від орендаря місцевої корчми Лейби Дорфмана дізналися про новоприбулу шляхтянку Поплінську. Причому, корчмар не лише завірив про наявність у неї грошей, але й повідав про розташування в її оселі деяких цінних речей, а також попередив про відсутність вікна позаду будинку посесорки. Після грабунку все добро було відвезено на зберігання та реалізацію до С.Кіпермана, Карманюк взяв собі лише “желетку, пряжку, сделанную на подобие как крест, перстень, шаль чёрную хорошую и платков несколько” [20, 65].

Окрім наведених подробиць, П.Копчук розповів також про крадіжку, вчинену з 15 на 16 серпня в поміщика Каричинець-Шляхових І.Волянського. Гроші були забрані У.Карманюком, а речі поділені між іншими чотирма співучасниками. Однак ця крадіжка цікава не сама по собі, важливо що своїм зізнанням П. Копчук викрив селянина Прокопа Процкова, в якого певний час переховувалися крадії [18, 117].

П.Процкова слідчі арештували відразу, оскільки була попередня підозра, яка й підтвердилася знайденими в його оселі краденими речами. Після зізнань П.Копчука було вчинено допит дружини П.Процкова – Олени. З її свідчень стало відомо, що після арешту чоловіка та П.Копчука У.Карманюк і А.Словінський з кінця серпня до середини вересня тричі заходили до неї і наказували, в разі арешту, ні в чому не зізнаватися. Причому, про “щиросердечне” зізнання П.Копчука їм вже було відомо. Під час чергового візиту У. Карманюка, до Олени запевнив її, що коли буде мовчати, то зробить так, щоб її чоловік вийде на волю [19, 59 зв.]. Водночас ватажок наказав влаштувати зустріч з місцевим селянином Юрком Шайдюком, пояснивши, що він потрібен для збільшення ватаги. Тоді ж У.Карманюк висловився й про намір обікрасти місцеву селянку Гнатючку, “яку весною цього року обікрали”. Тієї ж ночі з 8 на 9.10.1835 р. крадіжка була вчинена.

Важливо зауважити, що згаданий факт крадіжки в сім’ї Гнатюків с. Каричинець- Шляхових є одним з небагатьох випадків, який знаходить своє пряме підтвердження крім документальних, також і в наративних джерелах. Зокрема, в записах

С.Якимовича, здійснених ним в ході етнографічної експедиції у 1925 р., в переказі-спогаді доньки потерпілих – Хими Зозулі (86 років) в точності передається навіть опис краденого. Однак, пояснюючи цей вчинок, зауважено в примітках до переказу, що Карманюк звів певні рахунки з матір'ю Х.Зозулі, бо вона нібито відгукувалася про нього негативно, а до того ж була сусідкою поміщика і заможною, тому він мав ще й намір її “підкувати”, але цьому завадила його загибель [43, 59-60].

Крадіжка в Гнатюків стала останньою справою У.Карманюка. Свідчення О.Процкової про заплановану зустріч карманюківців в її хаті із Ю.Шайдюком дозволили місцевій владі влаштувати засідку, під час якої, як відомо, в ніч з 9 на 10 жовтня 1835р. шляхтичем Ф.Рутковським було здійснено смертельний постріл. Закінчилось життя ватажка подільських карманюківців, а разом з цим знайшло логічне завершення й соціальне явище, ним очолюване.

Таким чином з середини 20 - х років XIX ст. У. Карманюк остаточно сформувався як непересічна особистість карного світу. Він став незаперечним лідером в колі “побратимів по ремеслу”, безкомпромісним в стосунках з оточуючими, його вчинки – рішучі та сміливі. Відповідно дещо змінилася і тактика дій керованих ним карманюківців, що досить виразно спостерігається за свідченнями документальних джерел. Порівняно з попереднім періодом збільшується кількість безпосередніх співучасників Карманюка, більш гучними стають їх вчинки, дещо розширюється територіальна локалізація. Тому в нас є підстави визначити 1825-1835 роки як період найактивніших дій Карманюка та найвищого піднесення розбійництва на Поділлі.

Відтворюючи події, пов'язані з розвитком розбійництва, та з'ясовуючи роль найвизначнішого його представника – У. Карманюка, приходимо до висновків, що виникнення та тривале існування (хоч і зі значними перервами) на заході Подільської губернії такого соціального феномену зумовлене багатьма чинниками, пріоритетними серед яких, безумовно, були соціально-економічні та політичні (кріпацтво, рекрутчина тощо), а суттєво-значиму роль відігравали як особливості ландшафтно-географічних умов регіону безпосередніх дій карманюківців, так і причини суб'єктивного, особистісно-психологічного характеру (обставини життя, потреба в засобах існування, бажання збагачення тощо).

Ватага У.Карманюка за соціальним, майновим, етнічним складом була неоднорідною. На різних етапах і в різні роки до її складу входили особи, які за соціальним походженням належали до селян, шляхти, міщан і духовенства. Однак за соціальним статусом переважають декласовані елементи (дезертири, втікачі з місць позбавлення волі тощо), які, втративши соціальні зв'язки, об'єднувалися з У.Карманюком, переслідуючи власні цілі. Саме вони протягом 1813-1835 рр. відігравали провідну роль у ватазі й складали найближче оточення ватажка. Обов'язковою умовою залучення новачків була наявність в них попереднього досвіду відповідної діяльності або й судимості чи перебування під слідством. Нерідко саме знайомство в ув'язненні згаданих осіб з У.Карманюком чи представниками його найближчого оточення відіграло вирішальну роль в їх подальшій співучасті.

Що стосується кількісного складу ватаги У.Карманюка, то спостерігаємо певне їх збільшення: якщо протягом 1813-1822 рр. безпосередніх учасників дій було лише 13 (причому ті чи інші вчинки здійснювалися групою по 3-4 чоловіки), то вже в 1825-1827 рр. маємо 26 осіб, а в 1830-1835рр. – близько 50 (деякі напади нараховують до 10 учасників).

З'ясовуючи питання територіальної локалізації дій карманюківців, помічаємо певне її розширення: коли на початковому етапі події розгортались лише в кількох селах Літинського та Летичівського повітів, то в наступний період центр діяльності карманюківців залишається тут, а водночас ними охоплюються окремі населені пункти Могилівського, Ушицького, Ямпільського, Вінницького і Брацлавського повітів Подільської губернії. Разом з цим спостерігаються поодинокі випадки своєрідних рейдів на південь Волинської (Житомирський повіт) та Київської (Бердичівський повіт) губерній та в Бесарабію, які пов'язані виключно з крадіжками та реалізацією худоби.

Виявлення конкретних проявів розбійництва дозволило з'ясувати, що дії ватажка та його співучасників носили кримінальний характер і полягали у вимаганнях, крадіжках, пограбуваннях, розбійних нападах, вбивствах тощо. Найбільшого поширення набули крадіжки худоби, продуктів харчування, одягу, хатніх речей, що, очевидно, пояснюється прихованим характером їх здійснення та, як наслідок, можливістю уникнення відповідальності. Разом з тим відзначаються сталістю гра-

бунки та розбійні напади, метою яких було заволодіння майном та грошима жертв за їх присутності. Усе відібране після завершення вищезгаданих дій розподілялося між співучасниками; “доля” здобичі кожного з них залежала від виконуваних під час грабунків функцій.

Значна частина експропрійованого майна в подальшому реалізовувалася в корчмах, перекупникам краденого, іншим особам. В окремих випадках деякі речі віддавалися як своєрідна платня за надання певних послуг (переховування карманюківців, реалізація викраденого майна і т. п.).

Серед жертв карманюківців в 1813-1822 рр. – переважно селяни (24 випадки, з яких 15 припадає на крадіжки, 6 – на розбійні напади і по одному – на підпал, вбивство та гвалтування). Характерно, що на всі інші соціальні групи припадає лише 11 випадків активних дій: 2 крадіжки і 2 розбійні напади щодо міщан-торговців, 3 крадіжки, 1 розбійний напад і 2 підпали щодо представників шляхти та 1 крадіжка щодо представника духівництва. За нашими підрахунками в період найвищого піднесення розбійницької діяльності, очолюваного У.Карманюком (1825-1835 рр.), мав місце 31 випадок активних дій щодо представників селянства (1 вбивство, 6 розбійних нападів, 24 крадіжки); міщан-торговців – 17 випадків (1 колективне вбивство, 13 розбійних нападів і грабунків, 3 крадіжки); представників шляхти, включаючи службову, чиншову, посесійну і поміщиків – 22 випадки (1 вбивство, 5 розбійних нападів, 16 крадіжок), а також 4 крадіжки, здійснені по відношенню до представників духовенства (римо-католицьке, греко-католицьке і православне). Крім цього, виявлено 12 випадків крадіжок худоби (переважно коней), скоєних стосовно невідомих осіб або, за термінологією слідчо-судової документації, “з підніжного корму”.

На підставі вивчення формально-кількісних даних можна зробити висновок, що активні дії карманюківців щодо представників привілейованого стану шляхти лише в період з 1825 по 1835 рр. набули більш сталого, хоч нерідко стихійного і далеко не безкомпромісного характеру. До того ж жертвами, як правило, ставали представники чиншової і службової шляхти. Однак тут переважає прихована форма дій – крадіжки, що обумовлено, передусім, не стільки майновими пріоритетами карманюківців, скільки легкістю отримання здобичі та порівняною безкарністю за скоєне. Очевидно, саме цим може пояснюватись

переважання більш активних дій щодо представників міщан-купців та селянства, які в правовому та соціальному плані були менш захищеними.

Як бачимо, отримані на основі аналізу першоджерел дані про Устима Карманюка та соціальний феномен, з яким пов'язане його ім'я суттєво змінюють та доповнюють усталені стереотипи і міфологеми, а отже сподіваємось, що отримані дані, силою своєї об'єктивної доказовості вплинуть на появу в подальшому науково вартісних досліджень даної теми.

Джерела та література:

1. Центральний Державний історичний архів України м.Києва (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.1. – Спр 1552.
2. ЦДІАК. Ф.444. – Оп.2. – Спр. 30.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.120 (Подільський головний суд). – Оп.1. – Спр 1294.
4. ДАХО. – Ф.120. – Оп.1. – Спр 1447.
5. ДАХО. – Ф.120. – Оп.4. – Спр 152.
6. ДАХО. – Ф.197 (Подільський кримінальний суд). – Оп.2. – Спр 217.– Т. 1.
7. ДАХО. – Ф.197.. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 2.
8. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 3.
9. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 4.
10. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 5.
11. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 6.
12. ДАХО. – Ф.197. – Оп. 2. – Спр 217. – Т.7.
13. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 9.
14. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 10.
15. ДАХО. – Ф.197. – Оп. 2. – Спр 217. – Т.11.
16. ДАХО. – Ф.197. – Оп. 2. – Спр 217. – Т.12.
17. ДАХО. – Ф.197. – Оп. 2. – Спр 217. – Т.13.
18. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 19.
19. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 21.
20. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 22.
21. ДАХО. – Ф.197. – Оп.2. – Спр 217.– Т. 28.
22. ДАХО. – Ф.197. – Оп. 2. – Спр 982.
23. Тобольська філія Державного архіву Тюменської області – Ф. 330. – Оп. 17. – Спр. 25.
24. Полное собрание законов Российской империи: (далі ПСЗРИ): В 45 т. – Спб., 1830. – Т.5. – № 3006
25. ПСЗРИ: В 45 т. – Спб., 1830. – Т. 17. – № 12455
26. ПСЗРИ: В 45 т. – Спб., 1830. – Т. – Т. 25. – № 19059.

27. ПСЗРИ: В 45 т. – Спб., 1830. – Т. 27 – № 20263
28. ПСЗРИ: В 45 т. – Спб., 1830. – Т. 32. – № 25211
29. Селянський рух на Україні. 1826-1849р.р.: Зб. документів і матеріалів. – К., 1985. – 504 с.
30. Статут Великого Княжества Литовского: В 2 ч. – СПб., 1811. – Ч. 2.
31. Устим Кармалюк: Зб. документів / Упоряд. Є.Черкаська, І.Єрофеев; За ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. – К., 1948. –344 с.
32. В.Я. (Ястребов Володимир) На родине Кармалюка / Володимир Ястребов // КС. —1892. №10. —С. 118-120.
33. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х р. XVII ст. до 1958 р.). – К., 1958. – 168 с.
34. Гуржій І.О. Устим Кармалюк: історико-біографічний нарис / І.О. Гуржій, О.С. Компан / І.О. Гуржій. – К., 1960. –79 с.
35. Гуржій І.О. Народний герой – Устим Кармалюк / І.О. Гуржій. – К., 1950. – 24 с.
36. Єрофіїв І. До питання про Кармалюка / І. Єрофіїв // Червоний шлях. – 1924. – №8-9. – С.213-223.
37. Лановий Я. Порочний збірник / Я. Лановий // Радянська Україна. – 1949. – 27 лип. [Рец. на кн.: Устим Кармалюк: Зб. документів. – К., 1948. – 344с.]
38. Любченко В. Карманюк чи Кармалюк? / В. Люченко // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 122-127.
39. Любченко В. Усталені історичні міфологеми родоводу Усти-ма Карманюка (Кармалюка) й реальна дійсність за першоджерелами / В. Люченко // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 161-172.
40. Ролле А. Кармелюк / А. Ролле // КС. –1886. –№3. –С.495-560.
41. Толковый словарь уголовных жаргонов /Сост. Ю. Дубягин, А. Бронников и др. –М., 1991. –206 с.
42. Хвиля А. Устим Кармалюк: До 100-ліття з дня смерті / А. Хвиля. – Харків, 1936. – 125с.
43. Якимович С. Устим Кармалюк у судових актах / С. Якимович // Червоний шлях. – 1923.– №8. – С.112-135.